

Sik Endre

A kgst-piachely a mai Magyarországon

A tanulmány alaptétele az, hogy a szocialista gazdaság és ezen belül a KGST máig ható örökségének egyik legnagyobb hatású maradványa az úgynevezett kgst-piac. A következő oldalakon a szerző előbb azt mutatja be, hogyan írható le a kgst-piac sokféle, ma létező formája a gazdaságantropológia és a szociológia piachely és informális piachely fogalmaival. Ezután amellett érvel, hogy a lehetséges fogalmak közül miért a nem létező KGST-intézményre utaló elnevezést tartja a rendszerváltás utáni sokadik évben még mindig a legalkalmasabbnak a fent definiált jelenség megnevezésére.*

Piachely, informális piachely

Piachelynek nevezem a kereskedelemnek azt a formáját, amikor egy meghatározott területen, több-kevesebb rendszerességgel eladók és vevők találkoznak. Lényeges eleme a definíciónak a terület adott és a találkozások rendszeres volta, mert e két jellemvonás szükséges az intézményesítettségnek ahhoz a minimumához, hogy mind az eladó, mind a vevő szempontjából a piachely mint gazdasági intézmény létezzen. Másiként, a piachelynek és alapvető jellemzőinek (például nyitva tartás napja(i), időtartama, a várható áruk összetétele, a várható kereslet mértéke) ismertnek kell lennie mind a kereskedő, mind a vásárló számára, hogy azok a maguk gazdasági stratégiájába illeszthessék azt. Az eladók esetében ez azt jelenti, hogy egy adott piachely részévé lesz árusítási tervüknek. A vásárlóknak pedig tudniuk kell, milyen árut milyen árusoktól s milyen árakon vásárolhatnak ott.¹

A piachely fogalmát *Polányi* [1957/1976], [1984] értelmében használom. E szerint a piachely a kereskedelmi tevékenység egy sajátos szervezeti formája, ahol „egyszerű” termékek cserélnek gazdát. Helyénvalónak tűnik *Polányi*nak az a megközelítése is, hogy intézményi értelemben a piachely nem egyszerűen a kereslet–kínálat–ár egymásra hatásának területi megjelenése, hanem egy olyan intézmény, amelyben a csere folyamatát a

* A kutatást az ILO/Japan project, a Világbank és az ICCR-Budapest támogatta. A kutatás eredményeiből eddig négy jelentés készült. Az első a kutatás módszerét (*Sik* [1996b]), a harmadik a kgst-piacok területi elhelyezkedését mutatja be (*Dövényi* [1996]). A második jelentés alapján készült Czako Agnesnek folyóiratunk e számában olvasható tanulmánya. Az itt közölt írás a negyedik jelentés első két fejezetét tartalmazza.

¹ S ne feledjük, sok esetben az árus- és a vásárlószerep nem válik szét a piachelyi stratégiában. Ez jelentheti azt, hogy saját terméket árusító kistermelő akkor jár el ökonomikusan, ha a piachely fajlagos felkeresési költségét vásárlással is csökkenti, de azt is, hogy a kiskereskedő miközben termékeit árulja, esetleg fel is vásárolja azokat a portékákat, amelyeket más piachelyeken jobb áron eladhatónak vél.

szokások, a központi adminisztráció és a piachely saját szervezete is befolyásolja. Ugyanakkor Polányi gazdaságtörténeti szemléletű szűkítésével szemben, úgy vélem, a piachely fogalmának nem elengedhetetlen feltétele, hogy ott csak élelmiszert vagy egyszerű kézműipari terméket áruljanak.² A Polányi-követő antropológusok, például *Bohannan–Dalton* [1962] által definiált piachely a cserefolyamat helyszíne, amelynek társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági sajátosságai befolyásolják azt, hogy milyen mértékben és módon nyilvánul meg a piaci elv (ami teljes mértékben természetesen sohasem hiányozhat) a tranzakciókban. A piachely nem gazdasági funkciói azon alapulnak, hogy a piachelyi tranzakciókban sok, eltérő etnikumú ember találkozik, akiknek egyébként erre nincs alkalmuk. Ezért a piachely a hírek cseréjének és szórakozásnak, rokoni találkozásnak és politikai kampánynak egyaránt helye, mint ahogy a „sokadalom” jelleg olyan tevékenységek megjelenését is ösztönzi, amelyeket éppen a fogyasztásra orientált, az otthoni kulturális kötöttségektől (időlegesen) megszabadult tömeg jelenléte éltet (prostitúció, lopás).

A hazai köznyelvben a piachely sokféleképpen nevezetik meg (ócskapiac, zugpiac, perzsavásár, zsidvásár, kirakodóvásár stb.). A szakirodalomban a legáltalánosabban használt két fogalom a vásár és a hetipiac. A két fogalom közötti különbség lényegét a piachelyek legnagyobb hatású hazai kutatója következőképpen írja le: „A vásár kiváltságokon alapuló és a piacnál minden tekintetben nagyobb jelentőségű kereskedelmi alkalom. (...) A piac gyakoribb, különleges szabadalmak nem szükségesek hozzá, rendszerint a helyi hatóságok szabályozzák. (...) a munkamegosztás (*fejlődése* – *S. E.*), a lakosság szaporodása, a közlekedés fejlődése, a feudális kötöttségek bomlása eredményezte, hogy a nagy vásári alkalmak mellett a mindennapi szükségletek kielégítésére piacokat rendeztek.” (*Dankó* [1977*d*] 32. o.). „A piac (...) elsőrendű feladata a nem önellátó város élelmiszerekkel való ellátása (...) a piachoz az idők során más jellegű csere vagy kereskedelmi tevékenység is kapcsolódott...” (*Dankó* [1977*a*] 369 o.). Az elemzés szempontjából fontos továbbá, hogy a piacok a vásároknál kevésbé voltak ceremoniálisak, szabályozottak. (*Viga* [1990] 144. o.)

Eredetét tekintve a vásár (s általában a „sokadalom”, például a búcsú) pogány vallási tevékenységre – amely egyben nemzeti, rokoni összefüggés is volt – vezethető vissza, amire ráépült a kereskedelem. Ezt a „természetes” folyamatot az egyház tőle telhetőleg tiltotta (vö. Jézus és a kufárok történetét), de legalábbis szabályozta, például elrendelte, hogy a vásárt a vasárnapról (tehát a vásár napjáról) más napra tegyék át. (*Kós* [1972]).

A vásár speciális társadalmi jellegét (és persze a forgalom maximalizálásának érdekében tett erőfeszítés erejét) mutatja, hogy a vásár idejére a rendes jogi eljárásrend is változtattak. Így a vásár szabadsága azt is jelentette, hogy ilyenkor csak a vásár rendjét megbontókat büntethették meg, de más okból nem járhattak el a hatóságok, illetve hogy ilyenkor – feltéve, hogy tisztességes áron és jó minőségű árut kínáltak – külföldiek, nem helybeliek és kontárok is árulhattak (mindazonáltal a vásár térszerkezetének elrendezése során a helyieknek előnye volt a vidékiekkel és az idegenekkel, a céheknek a céhen kívüliekkel, az idősebbnek a fiatalabbal szemben, de számított az érkezés sorrendje is, s a vidékiek esetében a vásárvárostól való távolság is). (*Tárkány–Szűcs* [1981] 661. o.)

Informális az a piachely, amelyen jellemzően köztehveriselést (adót, vámot, illetéket) elkerülő módon történik az adásvétel. Ez jelentheti az áru származási (rossz minőségű, lejárt szavatosságú, hamisított, csempészett, lopott) és/vagy az árusítás módját (engedély

² „A helyi piacok egyik típusa az az intézmény, ahol Hellasz és Róma társadalmában – a nyers vagy főtt – élelmiszert kis mennyiségben adták és vették. Ezt a kereskedőhelyet röviden agorának fogjuk nevezni, s megkülönböztetjük az öntözési birodalmak rokon intézményeitől, a városkaputól (a városállam redistributív élelmiszer-elosztó helye – *S. E.*) és a bazártól ... (amely) nem élelmiszerek, hanem hangsúlyozottan iparcikkek, kézművestermékek piaca volt.” (*Polányi* [1984] 90. és 102 o.).

nélküli árusítás, feketemunka) egyaránt. Jellemzően az informális piachelyeken a helyi, illetve a központi hatalom csak helypénzfizetési előírás és razzizálás formájában van jelen. Ebben az értelemben használja a bolhapiac fogalmat az egyesült államokbeli informális piachely definiálása (és az utcai árusítástól való megkülönböztetés) során egy szerző: „A bolhapiac az utcai kereskedés helyhez kötött formája. A bolhapiacok formalizáltságának mértéke különböző lehet. A helyi közigazgatás akaratától függően a bolhapiaci kereskedők – a helypénz fizetésén túlmenően – engedély kiváltására is kötelezhetőek, de egyébként a bolhapiaci kereskedők nem különböznek az informális gazdaság vállalkozóitól.” (Smith [1987] 88. o.)

A piachelyek az informális–formális kontinuum eltérő pontjain helyezhetőek el. Teljes mértékben informális piachely az lenne, ahol csak engedély nélkül, tilos cikket, rejtve árusítanának a kereskedők. Értelemszerűen egy ilyen informális piachely nem létezhetne sokáig, hiszen a hatóság figyelmét hamar magára vonná, de mivel kevesen tudnának róla, forgalma sem lenne nagy. A lebukás kockázatának nagysága és a forgalom kicsiny volta még embrionális állapotában megszüntetné az ilyen piachelyet. A megoldás a formalizálódás, vagyis feljebb lépni a kontinuumon a formális pólus felé. Ennek érdekében bizonyos közterheket (de lehetőleg minél kevesebbet) célszerű megfizetni, valamint érdekközösség megteremtésével (helypénz, a vásárlók olcsó áruval való ellátása) a helyi hatóságokat rá lehet venni, hogy tűrjék el a piachely működését.

Az informalitás fokozatai között egy adott piachely folytonos mozgásban van. Ez azt jelenti, hogy egy „újszülött” informális piachely esetleg nem több, mint néhány árus csoportosulása egy forgalmas utcasarkon. Ezek a teljes mértékben informális minipiacok aztán vagy stabilizálódnak, de akkor különböző módon formalizálódniuk is kell (hasonlóan az engedély nélküli építkezések életciklusaihoz), vagy naponta megújulnak, illetve eltűnnek. Egy újságcikkben kukapiacnak nevezték a nagy forgalmú közterületen kialakuló, alkalmi kereskedőkből álló eladók gyülekezetét, akik jobbára személyes dolgukat kínálják eladásra (Szalai [1996]). Ez a naponta megújuló, nem intézményesedő piachely alaptípusa.

A piachelyeken belül és a piachely környékén is folyamatosan mozog a formalitás szintje. Vannak a piachelynek olyan részei [egyres árukra specializálódó szektorok, a mozgóárusok, a tiltott (például jövedéki) termékeket a parkolóban vagy a piac hivatalos határain túl – de attól nem messze – terítők], ahol teljes mértékű az informalitás, miközben más szektorokban ennek mértéke minimális (de sohasem zérus).

Születhet informális piachely „felsőbb akaratból” is. Az MDF-piacot az a populista szándék hívta életre, hogy kikapcsolva a közvetítő kereskedelmet a szegényebbek is hozzájussanak olcsó áruhoz. Ez a cél teljesült is, de oly módon, hogy olyan piachelyek újabb rendszere jött létre, amely folyamatosan ki van téve az informálizálódás növekedésének (tiltott, nem őstermelők által termelt és nem mezőgazdasági terméket árusítók megjelenése). A jogi szabályozás változásai is elmozdíthatják a piachelyeket az informalitás kontinuumán, anélkül hogy bármilyen érdemi változás történne a valóságban. Így ha a központi akarat a mezőgazdasági kistermelőket bejegyzésre és adózásra kényszeríti, még informálisabbá lesz az addig a kontinuum formális végpontjához közel elhelyezkedő MDF-piac.

Végül, az egyes kereskedő is folyamatosan változtathatja helyét az informális–formális kontinuumon. Lozano [1983] mutatja be, hogy a vállalkozás időtartamának, méretének és a kereskedő társadalmi háttérének függvényében hogyan „játszik” a formalitás kritériumaival az amerikai bolhapiaci kereskedő. E szerint a nagyobb forgalmú, hosszabb ideje működő, biztosabb anyagi háttérrel rendelkező árus „valamennyire” formalizálja tevékenységét, míg ugyanez az újonnan és kényszerből belevágó, kis jövedelmű árusnak megengedhetetlen luxus és felesleges kiadás lenne.

A kontinuum formális végpontján található ideáltipikus piachelyen csak engedéllyel rendelkező, minden közterhet befizető és feketemunkást nem alkalmazó kiskereskedők árulnának. Ez az állapot azért elképzelhetetlen, mert az ilyen piac felesleges lenne, hiszen az ilyen feltételek között kereskedni képes árusok boltokat is vásárolhatnak (azok működési költségei sem lennének nagyobbak), s az itt vásárlók is inkább a bevásárlóközpontba valók, mint ahogy az árak egy ilyen piachelyen nem lennének alacsonyabbak az ottani áraknál.

Mivel kontinuumként képzelhető csak el a piachely informalitása, amelyen nem tudom bejelölni, hogy hol húzódik az informális–formális határ, ezért a továbbiakban minden piachelyet, ahol vélelmezhető, hogy van némi informalitás (aminek közvetett jele az alacsony ár, a közteher-elkerülő magatartás és a beruházásminimalizáló működés) informális piachelynek tekintem. Feltételezem továbbá, hogy az informalitás elemei (nem regisztráltak a tevékenységek, s ezért nem kerülnek be a GDP-számításokba, ugyanakkor nem felelnek meg a munkaügyi, a kereskedelmi, illetve a közteherviselési szabályozásnak, s ezért a fekete- vagy szabályozatlan jelző is jogosan használható) egymással összefüggve jelennek meg e piachelyeken, s amennyiben megjelennek, akkor hamar és nagymértékben saját érdekeiknek megfelelően alakítják a piaci folyamatokat. Másként, azt feltételezem, hogy a formális–informális kontinuumon az informális piachelyek nem egyenletesen, még csak nem is normális eloszlás szerint oszlanak meg, hanem nagy részük egy adott időpontban az informális pólushoz van közel. Ugyanez a piachelyek dinamizmusát is figyelembe véve úgy fogalmazható meg, hogy a piachelyen belüli, illetve a szabályozó-ellenőrző szervezetekhez való kapcsolódás (e helyütt nem részletezhető) sajátosságai miatt a piachelyek zöme nem marad meg sokáig a formális–informális kontinuum közepén, hanem – ha meg nem szűnik – az informális pólus felé mozdul el.

A korábbi időszakok magyar vásárait és piacait jellemző volt, hogy „noha a vásáron kívüli árulást a különböző hatóságok rendszeresen tiltották, minden vásár mellett megtelepült a zöldvásár, az illegális vásárok egyik típusa. Vitatható (eredetű? – S. E.), kétes áru, jószágok kerültek itt olcsón piacra.” (*Tárkány-Szűcs* [1981] 660 o.). Továbbá a formális kereskedelem részeként funkcionáló vásárokon is értékesítettek tiltott árucikkeket. Így például „(szépítőszereket, amelyeket – S. E.), mivel tiltva volt, letakarva árulták. A vevő szemintéséből értette meg a kofa, mi kell az érdeklődőnek.” (*Kiss* [1939/1981] második kötet, 357. o.). Végezetül a formális vásári és piaci tevékenységet kiegészíthették informális piachelyi tranzakciók. Így például az illegális felvásárlás. „A kofának régóta tiltva van az aprójószág összevásárlása reggel 8-9 óra előtt..., mert a kofák a piac előtt olcsón összevásárolták a csirkét és a vásárlóknak drágán adták el. Hiába doboltatták és hirdették templomok előtti publikálószekekről a tilalmat, és büntették az aprójószág elkobzásával, a kofák éppen úgy vették és veszik piac előtt ...az se tartja vissza őket, ha egyszer, kétszer rajta vesztenek, mert így is lehet nyerni rajta.” (*Kiss* [1939/1981] második kötet, 380. o.)

Az ötvenes években a vásárok és piacok egészében az informális kereskedelem részének voltak tekinthetők, de hogy ennek ellenére léteztek, azt *Viga* [1990] képanyaga bizonyítja, amely az ötvenes évek vásáraitól készült, s amely olyan piachelyeket mutat be, amelyek nem különböznek semmiben a századfordulón készített képektől. Az illegális piacokat a közigazgatás mindig is vadul üldözte. „A zöldvásárokat a körülkerített vásárhelyeken kívül a fűvön, a zöld gyepen tartották. A zöldvásárokon rendszerint vitatható eredetű árukat, főleg állatokat adtak és vettek. A zöldvásárok előnye az volt, hogy vám nem terhelte az árut, helypénzt sem fizettek. Igen korai időktől kezdve (15. sz.) ismertek a használtcikk-piacok és -vásárok is, de csak a múlt század végén önállósultak nagyobb városainkban (ócskapiac, zsibvásár, Debrecenben: zsibogó).” (*Dankó* [1977a] 375. o.)

Jól példázza az informális és a formális vásár formaváltásait a hortobágyi hídi vásár életpályája. A hortobágyi hídi vásár a Debrecenben a 15. sz. óta létező piacokhoz kapcsolódott. Eredetileg a 19. században jött létre betyárvásár – s mint ilyen illegális piachely – formájában. A helye kezdetben a pusztaszélén volt, s egyszerű zöldvásár-jellegű állatvásár lehetett, amit csak 1882-ben legitimált a debreceni tanács. (*Dankó* [1977c] 404. és 406. o.) Eredetileg évente egyszer, majd később kétszer tartották, s a debreceni állatkereskedők gyöngyösi, majd jászapáti vásáraihoz kapcsolódó köztesvásár (vagyis az országos vásárok előtt és után tartott regionális vásár, amit kényelmesen útba ejthettek az országos vásárra tartó vagy onnan hazatérő kereskedők és vásárlók) volt, ahová a vevők az ország sok részéből jöttek. A második világháború után jelentőségét elvesztette, míg nem a hatvanas években augusztus 20-ára át nem tették, s mint idegenforgalmi nevezetességet fel nem elevenítették.

Egy rövid kitérő erejéig meg kell jegyezni, hogy a *kgst-piachely* csak egy a kereskedelem sokféle intézménye közül. Ennyiben ez az elemzés csak igen korlátozottan alkalmas az illegális kereskedelmi tevékenység megismerésére. Nem térek ki például a legális kereskedelmi egységekben folyó illegális tranzakciókra (pult alóli árusítás hiánygazdaságban,³ a vevő megkárosítása vagy munkahelyi lopás például Angliában – vö. *Ditton* [1977], *Henry* [1978], *Mars-Nicod* [1984]), az utcai és a munkahelyi mozgókereskedelemre, a magánháztartások közötti kereskedelemre, valamint a nagybani illegális kereskedelem vám- és adóügyleteire. Mindezek azonban csupán a legális tárgyakkal folytatott kereskedelem illegális ügyletei. Vannak olyan árucikkek is, amelyekkel kereskedni szabadkereskedelmi elveket valló gazdaságban is tilos – például nukleáris anyagok, kábítószerek –, illetve csak korlátozottan lehetséges (például jövedéki termékek).

A kgst-piac jellemzői

Mindenekelőtt példák bemutatásával szeretném illusztrálni azt a piachelyjelenséget, amelyet a későbbiekben *kgst-piac*ként tárgyalok.

1. A piac a nyolcvanas évek végén keletkezett egy zöldségpiac mellett. Egy héten hat nap tartott nyitva, fő cikke a használt ruha volt, de meg lehetett találni itt használt bútort, magnószalagot, könyvet, konyhafelszerelést, játékokat, piperecikkeket, ajándéktárgyakat és kisebb gépeket is. Az árucikkek zöme után nem fizettek az eladók vámot, így az árucikkek ára jóval a helyi árszint alatt volt. 1990-ben a hatóságok átköltöztették a piacot egy kézműipari cikket árusító piac mellé. Az árusok maguk építették fel bódéikat, és helypénzt kellett fizetniük. 1992-ben már 120 árus dolgozott a területen, a legtöbb épít(tet)ett bódét is, de többen, nem bízván a piac jövőjében, csak asztalokról árultak. Az árut naponta szállították a piacra, ami természetesen határt szabott a kínálat méretének. A forgalom pénteken és szombaton, valamint karácsony előtt a legnagyobb.

2. A piac 1981-ben jött létre. Kezdetben használt árucikkek (leginkább ruha, cipő, konyhai eszközök és alkatrészek) jellemezték a piacot, de mindinkább teret nyertek a csempészett vagy lopott vadonatúj áruk. 1988-ra (egy véres vietnami–cigány verekedés után, s mert nagy lett a piac forgalma) a piacot a város egy távolabbi pontjára költöztették. Mivel akkoriban ez volt a főváros egyetlen ilyen jellegű piaca, naponta akár 25-30 ezer vásárló is megfordult itt,

³ A létező szocializmusban mind a hiánygazdaság generálta magánkereskedelem, mind a társadalmi tulajdon tulajdonosnélküliségéből fakadó munkahelyi lopás, illetve a háztartások egymás közötti kereskedelme széles körben elterjedt. Adatok nélkül is ihető ez, ha azokra a fogalmakra utalunk, amelyek közismertsége bizonyítja a jelenség elterjedtségét, legitimitását. Így a „kéz alatt szerzett”, a „valahonnan került” vagy a „pult alóli áru” fogalma a Szovjetunióban vagy Lengyelországban éppúgy ismert volt, mint Magyarországon (*Fish-Lynn* [1989], *Wedel* [1992]).

de miután több más piac is létrejött, a napi vásárlók száma így sem csökkent 5-7 ezer fő alá. A rendőri jelenlét állandó, de célja nem az áruk eredetének felderítése, hanem a rendfenntartás (helypénzbehajtás, lopások megakadályozása, bandaközi küzdelem megelőzése). Ennek köszönhetően kábítószerez-, fegyverkereskedés nincs is a piacon. Manapság már jelen vannak a piacon kazah, kínai, mongol, afgán és tadzsik áruk és kereskedők is.

3. A piac kezdetben őstermelői piac volt, majd a háború idején feketepiac, utána rongyszedők terepe lett, majd bolhapiaccá alakult át, ahol mindent lehetett kapni használt ruhától szerszámokig, építőanyagoktól antik tárgyakig. A hetvenes évek elején előtérbe kerültek az olcsó, nem túl jó minőségű, de új árucikkek. Ezek forrása vagy közvetlenül a gyár, vagy egy nagybani árus, de lehet leértékelés és szezonvégi kiárusítás idején felvásárolt készlet is, no meg illegális gyártótól származó, hamisított márka, lopott és csempészett áru. A piachely területe is megnőtt, ma körülbelül 12 blokknyi területet foglal el a főváros egyik kerületének központjában, s körülbelül 307 árua működik területén. Egész héten működik, de a vasárnap (reggel kilenctől délután háromig) a vásár igazi időszaka. A jellemző eladótípus a legális és az illegális (köznyelvi megnevezés szerint a feltörekvő vagy a vasárnapi árus) vásároló, aki sorra járja a nagyobb városok piachelyeit. A városban és környékén (50 kilométeren belül) körülbelül 40 kisebb piachely található, amelyek eltérő napokon vannak nyitva.

4. Ilyen piac a környék valamennyi városában található. A helyi hatóságoknak gyakorlatilag nincs beleszólásuk a piacok életébe, az eladók nem fizetnek adót, de még helypénzt sem. Az árut bőröndökben szállító kereskedők többsége a határhoz közeli városokból jön, de megtalálhatók grúzok, fehéroroszkok, türkmének és ukránok is. Az eladók elitje autóval hozza a videokamerát és a színes televíziót. Az ellenkező véglet a vonaton érkezik, s bőröndjében használt ruha vagy apró fogyasztási cikkek (fogkrém vagy gyufa) található. A zöm turistabuszon érkezik, és viszonylag nagy mennyiségű textilneműt, gyerekjátékot, szerszámot vagy szocialista emlékcikket (jelvény, okirat, katonasapka) szállít. A piac fő csábereje olcsósága.

5. A piac a város egy régi negyedében található, közel a bírósághoz, pályaudvarhoz, fő közlekedési utak csomópontjaihoz. A hetvenes években körülbelül 900 bódé működött itt. Eredetileg kiskereskedelmi árusítás volt jellemző a piacra, de lassan megnőtt a nagybani értékesítéssel foglalkozók aránya, s ma a város többi piachelyeiről ide járnak a kiskereskedők árut vásárolni. Helyet csak öröklés, vesztegetés vagy bérlés útján lehet szerezni, a helypénz viszonylag alacsony, de folytonos harc van a terület tulajdonosa és a bódék tulajdonosai között a helypénzemelés mértékéről. A piac rég kinőtte eredeti területét, és a környék utcái felé terjeszkedik, ami miatt folyamatos konfliktus van a rendőrséggel. 1986-ra a szomszédos kínai bazár olyan nagyra nőtt, hogy összeér a piaccal. Ezen a piacrészen a legnagyobb a zsúfoltság, a kereskedők ott élnek a boltjaikban, az áruk nagy része csempészett vagy hamisított.

6. A piac a vasútállomás mellett alakult ki, a munkáslakótelepek közelében, de nem messze a kerület bevásárlóközpontjától és a buszpályaudvartól sem. Mintegy 300 árus dolgozik itt a csúcsidőszakban, túlnyomó többségük semmilyen engedéllyel nem rendelkezik. A vásárlók zöme a közelben lakók vagy itt dolgozók közül kerül ki, becslések szerint egy nap akár tízezer vásárló is megfordul a piacon. 1984 telén a korábbi bazárt lerombolták, és helyére egy többszintes üzletközpontot emeltek. Mivel itt kevesebben fértek el, s ugyanakkor a piacot jobban ellenőrizték, ezért sokan kiszorultak a piacról, de az így is megmaradt népszerű és nagy forgalmú piachelynek.

7. A piacot drótkerítés veszi körül. 42 bódé és körülbelül ugyanennyi alkalmi bodega található rajta. Az első árus fél ötkor érkezik, s a legnagyobb forgalom nyolc és kilenc között van. A piac környékén árusok sokasága tanyázik rendszeresen, s árul a földről, asztalról. A piacon külön részen található a szolgáltatók, a háztartási eszközöket árusí-

tók, a ruha-, a zöldség- és gyümölcs-, illetve a húsárusok. A piac szélén boltok húzódnak, a bejáratot biztonsági őrök vigyázzák. A helypénz nem sok (sokak azonban inkább ezt is megtakarítják), de a bódék bérlése ennek tízszerese. Az azonos cikket árusítók egymáshoz közel helyezkednek el, kivéve az apró ajándéktárgyak árusait, akik szétszóródva találhatóak, mivel úgy ítélik meg, hogy vásárlók nem tervszerűen, hanem őket meglátva szeretnek vásárolni.

8. A piac a 19. század eleje óta folyamatosan létezik. Pénteken és szombaton vannak a piacnapok, amikor kb. 90 vállalkozó árusítja termékeit. Ők egész évre bérlik az árusítóhelyeket, s ehhez jön még kb. 20 áruda, amelyet napi bérlet formájában lehet megkapni, s amelyek inkább iparcikkeket árusítanak. Télen csak néhány áruda üzemel. A tipikus eladó generációk óta dolgozik a piacon, és legtöbbször rokon kapcsolatban is áll egymással (1978-ban 180 eladóból csupán 18-nak nem volt rokona a többi eladó között). A piac családi kisvállalkozásokra alapozva működik. A vevőkör szélesítése és megtartása érdekében a kereskedők, akik maguk termelik áruik zömét, késznek olyan tranzakciókra, amelyek célja a törzsvevői kapcsolatok kialakítása és ápolása (például személyre szabott árukészlet tartása, rendelésvétel).

9. A nyolcvanas évek elején a piacon ezer bódé volt – ez a piac a környék legnagyobb piaca –, ennek negyede az utóbbi öt évben nyílt meg. A piac szélein asztalokon, kocsik csomagtartójából és a földről is árulnak, amiért szintén kell helypénzt fizetni, de kevesebbet. A piac általában a hétvégeken üzemel. Árusait és a jellemző árucikkeket három típusba lehet sorolni: termelő-kereskedők, akik kézműipari termékeket, alkalmi árusok, akik használt cikkeket és ócskaságokat és profi kereskedők, akik olcsó, de új árucikkeket árulnak.

Ismerősek a példák? A választ az Olvasónak magának kell megadnia. Ami engem illet, a fenti példák jól megfelelnek azoknak a tapasztalatoknak, amelyet megfigyelőink leírtak az egyéves kutatás során (*Sik* [1996b], *Czakó* [1997]), de egybecsengenek e példák azokkal a riportázsokkal is, amelyeket a hazai újságokból ollóztunk ki. Hogy ez miért érdekes? Azért mert a példák származási helye a következő:

1. *A Vásárhely (The Fair)*, Nukualofa városában, Talamahu szigetén, amely a Tonga királysághoz tartozik (*Brown–Connell* [1993]).

2. *Bitak* (ami a bitpazar fogalomból keletkezett, s jelentése használtcikk-piac) Szófiában (*Konstantinov* [1993]).

3. *Rastro* (neve az ösvény szó származéka) Madridban (*Oliver-Smith* [1990]).

4. *Az orosz piac* Törökország északi határán (*Hann–Hann* [1992]).

5. *Kottuwal Chavadi* (központi nagybani piac) Madrasban (*Lessinger* [1988]).

6. *Shui Wo Street Market* (utcai piac) Hongkongban (*Smart* [1989]).

7. *Pasar Wetan*, Kabekalen város piaca Jáván (*Alexander* [1987]).

8. *Soulard* piac, farmerpiac St. Louis-ban (Egyesült Államok) (*Plattner* [1983]).

9. Észak-Kalifornia legnagyobb bolhapiaca (Egyesült Államok) (*Lozano* [1983]).

A hasonlóság a mai magyar és a világ többi részéről származó piachelyi példák között azt sejteti, hogy az a piachelyjelenség, amit a kgst-piac fogalommal illetek, nem valamilyen magyar sajátosság, hanem a kereskedelemnek egy sajátos intézményi változata, amely megjelenik (fennmarad?), ha ezt strukturális és kulturális tényezők lehetővé teszik, illetve kikényszerítik.

Miért kgst-piac?

A fogalom nem az én találmányom. Én csupán komolyan veszem ezt a hetvenes-nyolcvanas években a köznyelv által széles körben használt megnevezést. Teszem ezt azért, mert – mint a továbbiakban bizonyítani is igyekszem – a köznyelv e fogalom „feltalálásával”

nagyon is zseniálisan ragadta meg az informális piachelyek rendszer- (s mint látni fogjuk rendszerváltás-) specifikus jellemvonását.

Eredetileg a köznyelvben gúnyos elnevezésként létezett e fogalom. Azt fejezte ki, hogy körülbelül ennyi az, ami a KGST-ből működőképes és egyszersmind hasznos a mindennapi emberek számára.

Az első kgst-piacok valamikor a hetvenes évek elején jelentek meg Magyarországon – egy forrás szerint a Garay téri piac és a Baross téri aluljáró környéke volt az első kgst-piacszerű utcai „lengyel”-árustömörülés színhelye (*Egy piac...* [1995]). Ezekon elsősorban külföldiek (kezdetben szinte kivétel nélkül lengyelek), valamint külföldön megfordult magyarok árusítottak. A sláger a zsebszámológép, a farmernadrág és a digitális karóra volt. Akkoriban ezek a piacok egyáltalán nem számítottak olcsónak, valójában a kurrens „nyugati cuccok” beszerzésének helyéül szolgáltak, a kevésbé igényesek számára. Nagyok sem voltak, forgalmuk sem volt számottevő. A hatalom megkülönböztetett figyelmet szentelt e kereskedelmi gócnak, talán nem is elsősorban a forgalom nagysága, hanem a „nyugati mételet” terjesztő, más csatornán szinte beszerezhetetlen – mai szemmel hétköznapi minőségű – áruféleségek miatt. Ezért gyakoriak voltak a razziaák, a lefoglalások. A rendőri beavatkozásoknak nemegyszer vásárlók is áldozatul estek.

Az egykori csendes – legfeljebb rendőrileg „zajos” – üzletmenet a nyolcvanas évek közepén kezdett fellendülni, amikor a lengyelek, csehek (később a szovjetek, a bolgárok és a románok) az ottani utazási korlátozások feloldásának következtében tömegesen kezdtek Magyarországra jönni. 1990–1991-ben, amikor a román és a szovjet bevásárlóturisták is tömegesen megjelentek Magyarországon, e piacok igazi kereskedelmi vámszabad területté váltak. Ugyanakkor a kgst-piacok a nemzetközi lánckereskedelem elemeivé is váltak, amennyiben az árusok között szaporodott a viszonteladók és a nagykereskedők aránya.

A kgst-piacokon a KGST-tagországok polgárai voltak az eladók, és gyakran a vevők is. Ennek oka alapvetően az volt, hogy ezen országok állampolgárai csak a többi KGST-országba utazhattak olcsón, vízumkényszermentesen, s fordítva: ide nyugati állampolgár magánkereskedni nem nagyon jöhetett, de oka sem volt jönni. *Böröcz* [1992] jellemzése szerint a kgst-piac létrejötté idején – „főként lengyel utazók – akik közül sokan vendégmunkásként dolgoztak Magyarországon, és ily módon közelről ismerték az itteni második gazdaság felépítését, csakúgy, mint a piaci kereslet dinamikáját – Magyarország második gazdaságában az olcsó áruellátás szilárd szegmensét alakították ki a gyermekcipőtől kezdve egészen a kisebb szerszámgépekig terjedő áruskálán. Ezzel szemben a (...) magyar határ mentén élő (...) jugoszláv állampolgárok (...) az osztrákokkal együtt (...) a Magyarországról történő nagybani »magán« élelmiszer-behozatalra specializálódtak. A regionális határ menti integrációnak egy hasonló formája alakult ki (a »kishatárforgalom« elnevezésű bilaterális rendelkezések oltalma alatt) a magyar–szlovák és a magyar–román határon. A nyolcvanas évek végére ezeket az informális kiskereskedelmi láncszemeket azok a nyugat-ukrajnai lakosok kapcsolták egybe, akik Kelet-Magyarországon minden mozdítható dolgot felvásároltak. Hasonló módon vált a Balaton környéke a hetvenes évek közepére a »belső német határ« által szétválasztott német családok viszonylag nyugodt találkozáshelyévé... Ennek az időszaknak az elején nyerte el a magyar forint a KGST-kereskedelem második gazdaságában a túlbecsült, »kvázi-keményvaluta« státust...” (*Böröcz* [1992] 199–200. o.).

A kgst-piacok első időszakában a lengyelek meghatározó szerepének tudható be az is, hogy a kgst-piac egyik alternatív elnevezése a „lengyel piac”.⁴ Ez az elnevezés a nyolcvanas évek első felében valószínűleg jogos is volt, amennyiben a lengyelek:

- (más KGST-ország állampolgáraival ellentétben) ebben az időben már teljesen szabadon utazhattak,
- a hazai gazdaság válsága miatt rá voltak kényszerülve a „bőröndturizmusra”,
- és hogy a lengyel közgondolkodásban, dacára a kereskedés (s különösen a zsidó vándorkereskedők) hagyományos megvetését valló értékrendnek, a német megszállás idején átörökölt-kifejlesztett védekezési mechanizmusok a mindennapi viselkedés részévé tették a spekulációt (*Wedel [1992]*).

A hagyományos magyar–lengyel barátság és a lengyel piacok kuriózum- – s egyszerűsmind hasznos cikkeket olcsón biztosító – jellege miatt ez az elnevezés nem volt sértő az ott árusítók számára, de nem volt stigmatizáló a vásárlók számára sem. Ezzel szemben Németországban a lengyelek népszerűsége 1995-re a mélypontra csökkent, messze alulmúlva a törököt vagy az oroszokét, de az Egyesült Államokban is a lengyelek a Puerto Ricó-iakkal vetélkednek a legnépszerűtlenebb nemzetiség címéért (*Szalai Z. [1995]*).⁵

A nyolcvanas évek eleji helyzetet jól jellemzi a következő összefoglalás: „Azok a magyarok, akik gyakran vásároltak a lengyel piacokon, úgy érezhették, hogy a lengyelek megérdemelték a rokonszenvet: ők csupán azért utazgattak és kereskedtek, mert a lengyel gazdaság zűrzavaros helyzetében nem volt más választásuk... Ezeket a piachelyeket kis KGST-nek is nevezték, ironikus párhuzamot vonva köztük és az oly tökéletlenül működő nemzetközi kereskedelmi tömb között. E piacokon a szokásos fizetőeszköz a magyar forint volt, de a barterügylet sem volt ritka, és 1990-ig a nyugati valuta (mindegyiket a nyugatnémet márka) is egyre nagyobb befolyásra tett szert. Az áruk többségét a háztartási cikkek tették ki: a magyarok biztosak voltak benne, hogy a lengyel piacon az árukat jobb áron kaphatják meg, mint az állami üzletekben, csakúgy, mint a Csehszlovákiából behozott cipőket, illetve a Romániából és a Szovjetunióból származó különféle műszaki cikkeket. Olyan tizenévesekről is hallottam, akik Kelet-Németországból, illetve Csehszlovákiából azért utaztak Magyarországra, hogy isztambuli farmeranyagot vegyenek lengyel közvetítőktől. Mások létfontosságú autóalkatrészek után kutatva járták ezeket a piacokat, talán valami olyan alkatrészt, amely a hivatalos csatornákon keresztül egyik országban sem volt beszerezhető (...) ezeket a piachelyeket mindig is a kiskereskedők uralták. Egy Polski Fiat és egy utánfutó raktere azonban véges, még akkor is, ha 1990-ben a vámőrök hajlandók voltak korlátozás nélkül mindent átengedni. E kiskereskedelem szélsőséges eseteit azok a magyar nemzetiségű szovjet állampolgárok jelentették, akik azon igyekeztek, hogy megtakarítsanak pár forintot a helyi vásárlásokra (...) minden, amit magukkal hozhattak, egy-két üveg vodka vagy olcsó bor volt, így felállították a standjukat és kitétek egyetlen üveget, amelyből a piaclátogatóknak szeszestalt mértek (...) Egészében véve a (hatóságok – *S. E.*) türelme az évtized folyamán erősödött, és (mint Lengyelországban 1990-ben) azon igyekeztek, hogy a szabadtéri kereskedelem minden formáját a helyi önkormányzatok hatáskörébe utalják (...) az önkormányzat kije-

⁴ S hogy ez nem hazai sajátosság volt, lengyel piacnak nevezik a pekingi Zsitan piacot, noha ott szinte kizárólag oroszok árulnak (*Dunai [1995]*), de a németországi kgst-piacok elnevezése is ez, igaz, hogy itt valóban a lengyel seftelők uralkodtak korábban (*Szalai Z. [1995]*).

⁵ Mindebben a szerző szerint szerepe van annak, hogy a Németországban ellopott kocsik zöme Lengyelországba vagy azon keresztül távozik, hogy fiatalok lengyelek ezrei járnak át Németországba rendszeresen, hogy ellopjanak ezt-azt, hogy a Németországba becsempészett cigaretta 70 százaléka Lengyelországból származik, csakúgy, mint a feketemunkások vagy a prostituáltak zöme (*Szalai Z. [1995]*). Mint ahogy nyilván nem növeli a lengyelek népszerűségét Svájcban az, hogy a lengyelek monopolizálták a lomtalanítás során kidobott háztartási gépek exportját, vagy hogy Franciaországban és Ausztriában a lengyel katolikus templom környéke egyben bazár és a félvilági élet központja is.

lött egy megfelelő területet valamelyik nagyobb (Balaton melletti – S. E.) üdülőhely külterületén, lengyel nyelvű feliratokat helyeztet el, és az árusoktól napi illeték gyanánt megpróbált viszonylag kis összegeket beszédni.” (Hann [1992] 248–249. o.)

Manapság a kgst-piacokat nem nevezik már lengyel piacnak. Ha egyáltalán nevezik másként, mint piacnak azt a helyet, ahol olcsón lehet vásárolni, akkor vagy régi fogalmakat élesztenek fel (zsbivásár, bolhapiac, ócskapiac) vagy speciális neveket konstruálnak, mint például a gagyipiac (Bercsi [1996]), a csencselőpiac (Csite szerzőtársai [1995]), illetve a kukapiac (Szalai A. [1996]), vagy az újabban e piacokra jellemző kínai jelenlét⁶ miatt több nagy kgst-piachelyet „átnevezett” a köznyelv kínai piacnak (például a Józsefvárosi piacot⁷).

A hagyományos fogalmak (zsbivásár, bolhapiac, ócskapiac) választása azért nem vonzott, mert ezek a fogalmak kevésbé képesek visszaadni a kgst-piacok máig ható rendszer és rendszerváltás-specifikus jellemvonásait, s ugyanakkor értékerheltek, amennyiben a nagy felfordulást,⁸ az eladásra kerülő tárgyak olcsóságát, egyszersmind használt és használhatatlan voltát, illetve az eladók szegénységét fejezik ki. Márpedig e vonások vagy igazak vagy sem a kgst-piacok esetében (lásd erről Czako Ágnes folyóiratunk jelen számában közölt írását), de részben a fogalom elnevezése során nem célszerű kész tényként kezelni ezeket a feltételezéseket, részben e fogalmak csak a piachelyi kereskedelem különöségeit jelenítik meg.

Ezekkel a fogalmakkal ellentétben, a kgst-piac fogalmát strukturális fogalomnak tekintem, amennyiben ez az elnevezés éppen azt fejezi ki, ami szerintem e piachelyi kereskedelmi forma létrejötté, illetve – a rendszerváltás (és a KGST kimúlása) ellenére történő – fennmaradása során meghatározó jelentőségű volt. A következőkben amellet fogok érvelni, hogy a KGST volt az az intézmény, amely a kgst-piacokat megteremtette, sőt – paradox módon – elmúltával is segítette életben maradásukat.

1. A KGST a tömegfogyasztó szemszögéből nézve az olcsó és rossz minőségű, de nem használhatatlan tömegtermékek előállításában volt sikeres. Ilyen típusú fogyasztási javakat nagy mennyiségben (de sokszor így sem eleget⁹) állított elő a KGST-be szerveződő szocialista gazdasági rendszer. Ezek a javak azonban a nehézkes KGST-szervezetben nem jutottak el a többi KGST-ország fogyasztóihoz. Ezen segített a kgst-piac. Itt nagy értékű, minőségi cikkek nem nagyon jelenhettek meg, mert ez a kereskedelem családi vállalkozásként, „kicsiben utazott”, de meg kockázatos is lett volna a nagy értékű cikkek csempészete, szállítása és tárolása, s a potenciális vevőkör sem éppen a minőségérzékeny nagypénzüekből állt össze. Ugyanakkor a nagy rezsivel dolgozó KGST-kereskedelemnek nem érte meg az olcsó fogyasztási cikkekkel való kiskereskedelem. A kgst-piacra orientált magánkereskedelemben azonban a család ingyen munkája, az alacsony szervezési

⁶ Meg kell jegyezni, hogy ez az elnevezés nemcsak a világ egészét behálózó kínai diaszpórát foglalja magában, de minden más „sárga és vágott szemű” ember is kínai a magyar közvélemény számára. Márpedig a vietnámi, a mongol és a különféle posztszovjet „kínaiak” jelenléte biztosan nem ritka (és hogy a „kínai” elnevezés mennyire függetlenedett a kínaiaktól, arra példa, hogy kínai boltok neveznek sok olyan boltot, ahol olcsó árut lehet vásárolni, függetlenül az eladó-tulajdonos szeme formájától).

⁷ Nyíri [1994] szerint 1992 körül négy kgst-piacon volt meghatározó a kínai jelenlét, leginkább a Kondorosi úti piacon, ahol a nagybani kiskereskedelem a legjelentősebb volt.

⁸ Köllő János 1992-ben megjelent cikkében a címben szereplő zsbivásár fogalom mellett a tanulmány szövegében a perzsavásár fogalmat is használja, ugyancsak a nagy nyüzsgés megjelenítése céljából (Köllő [1992]).

⁹ Ezért írhatta joggal a berlini Alexanderplatz (központi fekvésű piactér, ahol a 18. században már állatvásárt, később gyapjűvásárokat tartottak, s ahol a szocializmus évei alatt is léteztek magánkereskedők, hogy aztán 1993-ban felépüljön itt az első posztketletnémet Mall) kereskedőinek életútját bemutató a szerző, hogy a szocializmus vállalkozójának (szemben a nyugati vállalkozókkal) az áru s nem a vásárló megszerzése volt a gondja, mert ez utóbbit az állam folyamatosan költségmentesen újratermelte a számára (Ostow [é. n.]).

költségek és a megélhetés kényszere elégséges lehetőség és indok volt a magánkereskedés e formájának folytatására.

2. A KGST nagyban hozzájárult ahhoz is, hogy a kgst-piacok tranzakciós költségei alacsonyak lehessenek. Olcsó volt a közlekedés (vonat, benzin, de még a repülőgép is), a tömegturizmus pedig nem csupán olcsó, de jól szervezett is volt, hiszen kompenzálni kellett a nyugati utazási lehetőségek elmaradását,¹⁰ a vámok megvesztegetése sem volt veszélyes vagy drága, hiszen az állam becsapásának ideáját össz-KGST méretekben valótlák a népek, s a fizetés minden határőrizeti szervezet esetében alacsony volt.¹¹

Külön kell említeni a szocialista országok között bilaterálisan létező vendégmunkás-egyezmények keretei között Magyarországon dolgozó lengyelek és az NDK-ban dolgozó magyarok tízezreit. Ezek a munkások (általában fiatal férfiak) olcsón utazhattak, sőt gyakran a szerződésük részeként a vállalat fizette útjukat, jól megismerhették a fogadóországbeli keresletet, kiépültek itt kapcsolataik, miközben nem szűntek meg otthoni személyi kapcsolataik sem, hiszen elég gyakran fordultak meg otthon. Egy forrás szerint ez a szituáció, s különösen az ingyenes vagy olcsó utazási lehetőség, valamint a számukra biztosított vámkedvezmények, jelentették a „közép-európai feketekereskedelem alapjainak lerakását.” Ehhez a társasághoz csatlakozott az a lengyel kereskedőtársaság, akik azt használták ki, hogy Lengyelország és Ausztria között hamarabb szűnt meg a vízumkényszer, mint Magyarország és a Nyugat-Európa között. (*Egy piac ...* [1995] 18. o.).

3. A kgst-piacok olcsóságát részben a KGST fogyasztói árpolitikája biztosította, hiszen politikai kérdés volt az elemi fogyasztási cikkek árának alacsonyan tartása. Ennek megfelelően minden KGST országban dúlt az olcsóság még a jobb minőségű termék esetében is. Az ily módon keletkező komparatív előnyöket a kgst-piac magánkereskedői fölőzték le.

4. A divat- és luxusjavak esetében a külföldi árunak a hazaival szemben felsőbbrendű volta is KGST-melléktermék, amennyiben a zárt gazdaságokban minden, ami külföldi volt, egyszersmind keresett is volt. Részben mert a szűk választékhoz képest „más” volt, részben, mert vagy jobb minőségű vagy kívánatosabb csomagolású volt, de olykor alternatív hazai jószág nem is létezett. Magyarországon az orosz bújárszivattyú, a lengyel fehérnemű, a csehszlovák radír és cipő a magas minőséget jelentette. A nyugatiak is szívesen jöttek Magyarországra, s a tőlük származó valuta, illetve „nyugati cuccok” (amit persze csomagban is lehetett kapni) a kgst-piacok népszerű árucikkeivé váltak.

S hogy mindez nem magyar specialitás volt, azt mutatja, hogy a Szovjetunióban a nyugati turisták által kínált árucikkek ugyanazok voltak, mint Magyarországon (és való-

¹⁰ Ez az érv nem minden KGST-országban lenne azonos mértékben érvényes. Így például ismeretes, hogy a szovjet állampolgárok nem utazhattak mindenhova, s különösen nem egyedileg, illetve, hogy a nyolcvanas években Magyarországról a Szovjetunióba utazni nehezebb volt, mint Nyugatra. Sok további példát hozhatunk még a KGST-árképzés, a piacok ellenőrzése s más a kgst-piaci tranzakciók költségeit befolyásoló tényezők országokénti eltéréseire. Mindazonáltal úgy vélem, hogy a KGST-be tartozó gazdaságok kgst-piacokra gyakorolt hatásainak átfogó elemzése nem hamis.

¹¹ A rendszerváltás idején vízummentesen jöhettek a kínaiak és az 1992. évi szigorítások után is megkapta a letelepedési engedélyt az, aki egy vállalkozásnak volt igazgatója, s amíg ezt nem szigorították meg, az egymillió forintos kezdőtőke körbejárta, és egy-egy kft.-nek igen sok igazgatója lett. Az sem véletlen, hogy eltérően a nyugat-európai és amerikai gyakorlattól, Magyarországon a kínaiak nem vendéglátásba, hanem kereskedelembe (*Nyíri* [1994]), főleg ruházati kiskereskedelembe investáltak. A profit ugyanis az elején ebben volt a legnagyobb, mivel a vámok felkészületlenek (*Kalmár* [1996]) és korruptak, a kgst-piacok pedig adottak voltak.

Egy 1974 óta Magyarországon élő lengyel – aki „piacozóból” dolgozta „fel” magát régiségkereskedővé – is úgy emlékszik vissza erre az időre, hogy „mindenki pontosan tudta, milyen csempészárúnak mennyi a vámok kezébe letétendő tarifája” (*Egy piac ...* [1995]).

színűleg minden KGST-országban¹²), s ez köztudott volt az ideigyekevő nyugati turisták körében (*Alexeev-Sayer* [1987]). Ez annak az ambivalens állapotnak az általános voltára utal, hogy a kelet-európai szocializmus számára ideológiailag veszélyes volt a nyugati árucikkek és kváziluxusjavak elterjedése, de ezeket tiltani nem nagyon lehetett, másolására nem volt tőke és know how, importálására (s ily módon elvenni a bennük megtestesülő ideológiai fenyegetést) nem volt mersz és pénz.

5. A szocializmus magyar változatának hatásai többé-kevésbé tolerálták a kgst-piacok létét, ezzel segítették olcsón tartani az árakat, hiszen nem kellett a rejtőzésért, védelemért túl magas vesztegetési pénzeket fizetni. Az olcsó áru miatt a bünggazdaság sem telepedett kezdetben rá a kgst-piacokra (hiszen nem érte meg a szervezetlen, kifizorgalmú piacokat megerősölni, s a rendőrség erős volt, a határokon nem lehetett könnyen átjárni).

6. A kgst-piacok ugyanakkor nem veszélyeztették a „bolti” kereskedelmet,¹³ ahol továbbra is a hiány dominált, ugyanakkor e piachelyek növelték a nép jólétét s ezzel javították a politikai helyzetet.¹⁴ Még az is hozzájárult ehhez, hogy a kgst-piacok kezdetben össznépi látványosságként is javították a közérzetet, ahol, mint egy kirakodóvásáron, a kelet-európaiak „kishopingolhatták” magukat. Ahogy a bazar is az idegenforgalom kedvelt célja az arab világban, úgy kereste fel kezdetben a hazai és az ide látogató külföldi vásárló a pécsi vásárt, az Ecseri úti piacot.

7. A KGST-országok valutái egymás között átválthatók voltak, ugyanakkor nyugati devizát otthon tartani, magánszemélytől vásárolni vagy eladni tilos volt. Az előbbi könnyűvé tette a KGST-országok közötti áruvásárlást és az utazások során a valutatranszfereket. Ugyan nem jött létre a KGST transzferábilis rubeljéhez hasonló közös valuta, de a könnyű valutabeszerezés és -konverzió olcsóbbá tette a kgst-piacok működését.

A nyolcvanas évek végére, a rendszerváltást megelőzően a kgst-piacok nagymértékben megváltoztak (utaltam már arra, hogy olyan országok állampolgárai jelentek a kereskedők között, ahonnan eladdig nem jöttek árusok, másutt – *Sik* [1994] – említettem a határok nyitódásának és a fogyasztási cikkek hiányának csökkenését, mint olyan tényezőket, amelyek átalakítják az informális gazdaságot). Mindazonáltal a posztkommunizmusban, a KGST múltán, nem csupán kegyeletből használok továbbra is a kgst-piac elnevezést. Ma is alkalmasabbnak tekintem ezt a fogalmat az informális piachelyi kereskedelem e sajátos változatának leírására, mint a többi fogalmat. Ugyanis meggyőződésem, hogy a kgst-piacok ma is őrzik a KGST dominálta kezdetek számos strukturális sajátosságát, noha a mai kgst-piac sokban már nem hasonlít ahhoz a piachelyi formációhoz, ami a hetvenes években létrejött.

¹² A szovjetunióbeli lista készülhetett volna akár Magyarországon is: farmernadrág, hátizsák, póló (Harvard felirattal), baseballsapka, kismagnó és rádió, futócipő, cigaretta, számológép, kozmetikumok (*Fish-Lynn* [1989]).

¹³ A „bolti” kereskedelem fogalmát az informális piachelyi kereskedelem ellentettjeként kezelem, vagyis megkülönböztetés nélkül idesorolok állami boltot, nagyáruházat, külföldi elit butikot és turkálót.

¹⁴ Hasonló folyamattal állunk itt szemben, mint amit Galasi Péter és Kertesi Gábor leírt az állami és a magánsektor ár- és minőségérzékeny vásárlót monopolizáló piacfelosztásának elemzése során (*Galasi-Kertesi* [1985]).

Irodalom

- ACHESON, J. M. [1989]: The Social Organization of the Maine Lobster Market. Megjelent: *Markets and Marketing* (Szerk.: Plattner, S.). University Press of America Lanham, 105–130. o.
- AKERLOF, G. A. [1970]: The Market for Lemons. Quality, Uncertainty, and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics*, 84, 488–500. o.
- ALEXANDER, J. [1987]: Trade, Traders and Trading in Rural Java. Oxford University Press, Oxford.
- ALEXANDER, J.–ALEXANDER, P. [1987]: Striking a bargain in Javanese markets. *Man*, 22 42–68. o.
- ALEXANDER, J.–ALEXANDER, P. [1991]: What is a Fair Price? Price Setting and Trading Partnerships in Javanese Markets. *Man*. 26 493–512. o.
- ALEXEEV, M.–SAYER, A. [1987]: The Second Economy Market for Foreign Made Goods in the USSR. Megjelent: *Studies on the Soviet Economy*, Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR, No 11.
- BABB, F. E. [1988]: From the Field to the Cooking Pot. Economic Crisis and the Threat to Marketers in Peru. Megjelent: *Clark* [1988] 17–40. o.
- BALÁZS ETIENNE [1976]: Gazdaság és társadalom a régi Kínában. Európa, Budapest.
- BARNA GÁBOR [1986]: A búcsúvásár. Megjelent: *Árucseré és migráció*. Szerk.: *Szabadsfalvy József és Viga Gyula*. Miskolc, 39–50 o.
- BÁCSKAI VERA–NAGY LAJOS [1984]: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémia, Budapest.
- BEALS, R. L. [1975]: The Peasant Marketing System of Oaxaca, Mexico. University of California Press, Berkeley.
- BELSHAW, C. S. [1965]: Traditional Exchange and Modern Markets. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J.
- BEN-PORATH, Y. [1980]: The F-connections Families, Friends and Firms and the organization of Exchange. *Population and Development Studies*, 1–30. o.
- BENCSIK JÁNOS [1982]: Adatok a dél-borsodi falvakból a paraszti árutermelés és piacozás ismeretéhez. Megjelent: *Néprajzi Tanulmányok*. Szerk. *Balassa Iván és Ujváry Zoltán*. Debrecen, 407–420. o.
- BERCSI JÁNOS [1996]: Milliárdos értékben lefoglalt áruk a zsidóvásárokon. *Magyar Hírlap*, április 5, 6. o.
- BÉRES ANDRÁS [1976]: A hortobágyi hídi vásár néprajza. Megjelent: *Vásártörténet–Hídvásár, Hortobágyi Intéző Bizottság*, 215–282. o.
- BÍRÓ A. ZOLTÁN [1994]: Adalékok a vándorló ember ikonográfiájához (Migrációs folyamatok a Székelyföldön 1985–1989) Megjelent: *Jönnek? Mennek? Maradnak?* Szerk.: *Sik Endre és Tóth Judit*, MTA PTI, Budapest, 19–39. o.
- BOHANNAN, P.–DALTON, G. [1962]: Introduction. in *Markets in Africa*. Evanston Northwestern University Press, 1–27. o.
- BOISSEVAIN, J.–GRONENBERG H. [1986]: Culture, structure and ethnic enterprise the Surinamese of Amsterdam. *Ethnic and Racial Studies*. 9(1)1–23. o.
- BONACICH, E [1973]: A Theory of Middleman Minorities. *American Journal of Sociology*, 38 (október) 583–594. o.
- BÖRÖCZ JÓZSEF [1992]: Dual dependency and the informalization of external linkages the Hungarian case. *Research in Social Movements, Conflict, and Change*. 14 189–209. o.
- BROWN, P. C. R.–CONNELL, J. [1993]: The Global Flea Market Migration, Remittances and the Informal Economy in Tonga. *Development and Change*, 24 611–647. o.
- CLARK, G. (szerk.) [1988]: Traders versus the State. Westview Press, Boulder.
- CZAKÓ ÁGNES [1997]: Négy város négy piaca. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz.
- CZAKÓ ÁGNES–SIK ENDRE [1995]: The Role of Network as a Resource in Economic Transactions in Post Communism. Megjelent: *Marguerite Mendell-Nielsen, Klaus* (szerk.): *Europe Central and East*, Black Rose Books, Montreal, 224–247. o.
- CSITE ANDRÁS–IVASKIN ATTILA ÉS SZERZŐTÁRSAI [1995]: Csencselők és maffiózók Kárpátalján. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, No. 2, 253–261. o.
- DANKÓ IMRE [1963]: A gyulai vásárok. *Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai* 44–46., Gyula.

- DANKÓ IMRE [1976]: Tiszántúli vásárok-piacok. Megjelent: Vásártörténet–Hídvásár, Hortobágyi Intéző Bizottság, 15–104. o.
- DANKÓ IMRE [1977a]: A magyar vásárok funkciói. Megjelent: *Opuscula Ethnographica*, Debrecen, 367–387. o.
- DANKÓ IMRE [1977b]: A gyöngyösi vásárok-piacok néprajza. Megjelent: *Opuscula Ethnographica*, Debrecen, 388–403. o.
- DANKÓ IMRE [1977c]: A hortobágyi hídi vásár. Megjelent: *Opuscula Ethnographica*, Debrecen, 404–415. o.
- DANKÓ IMRE [1977d]: A sárospataki piac. Megjelent: *Opuscula Ethnographica*, Debrecen, 32–37. o.
- DANKÓ IMRE [1979]: Hagyományos áruk – hagyományos árusítási módok. Múzeumi Kurír, augusztus, 30. sz. 51–65. o.
- DANKÓ IMRE [1980]: Piaci és vásári viselkedésformák. Megjelent: Népi kultúra – Népi társadalom, Akadémia, Budapest, 155–189. o.
- DANNHAEUSER, N. [1989]: Marketing in Developing Urban Areas. Megjelent: *Economic Anthropology*. Szerk: *Plattner, S.*, Stanford Stanford University Press, 207. o.
- Dewey, A. G. [1962]: Peasant Marketing in Java. The Free Press of Glencoe.
- DEWEY, A. G. [1964]: Capital, Credit and Saving in Javanese Marketing. Megjelent: *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies*. Szerk.: *Firth, R.–Yamey, B.S.*, Allen and Unwin Ltd., London, 230–256. o.
- DITTON, J. [1977]: Perks, Pilferage, and the Fiddle, *Theory and Society*. 4 1–38. o.
- Dövényi, Zoltán [1996]: A feketemunka és feketekereskedelem néhány területi jellemzője, ILO/ Japan Project Working Papers, Informal Market Research Series No 2., Budapest, kézirat.
- DUPIRE, M. [1962]: Trade and Market in the Economy of the Nomadic Fulani of Niger (Bororo) in Markets in Africa. Evanston Northwestern University Press, 335–363. o.
- EGY PIAC... [1995]: Egy piac, ha kelet-európai. Népszabadság, december 16., 19. o.
- EPSTEIN, S.R. [1994]: Regional fairs, institutional innovation, and economic growth in late medieval Europe. *Economic History Review*, XLVII, 3, 459–482. o.
- FANSELOW, F. S. [1990]: The Bazaar Economy or How Bizarre is the Bazaar Reality? *Man*. 25 251–265. o.
- FARBERMAN, H. A.–WEINSTEIN, E. A. [1970]: Personalization in Lower Class Consumer Interaction. *Social Problems*, 17 449–457. o.
- FINAN, T. J. [1988]: Market relationships and market performances in Northeast Brazil. *American Ethnologist*. 15(4) 694–710. o.
- FISH, M.–LYNN, E. [1989]: Shadow trading by international tourists in the Soviet Union. *Journal of Criminal Justice*, 17 417–427. o.
- FOSTER, B. L. [1974]: Ethnicity and commerce. *American Ethnologist*, 1(3) 437–448.
- FOSTER, B. L. [1980]: Minority Traders in Thai village social networks. *Ethnic Groups*, 2 221–240. o.
- GALASI PÉTER–KERTESI GÁBOR [1985]: Second Economy, Competition, Inflation. *Acta Oeconomica*, 35 (3–4): 269–293. o.
- GLADWIN, H.–GLADWIN, C. [é. n.]: Estimating Market Conditions and Profit Expectations of Fish Sellers at Cape Coast, Ghana. Megjelent: *Dalton G. (szerk.) Studies in Economic Anthropology. Anthropological Studies*, No. 7. 122–142. o.
- GEERTZ, C. [1963]: Princess and Peddlers Social Development and Economic Change in Two Indonesian Towns. Chicago University Press, Chicago.
- GEERTZ, C. [1967]: Social Change and Economic Modernization in two Indonesian Towns. Megjelent: *Tribal and Peasant Economies*. Szerk.: *Dalton, G.* The Natural History Press, New York, 366–394. o.
- GEERTZ, C. [1978]: The Bazaar Economy Information and Search in Peasant Marketing. *The American Economic Review*, No 4., május, 28–32. o.
- GEERTZ, C. [1979]: Suq The Bazaar Economy in Sefrou. Megjelent: *Meaning and Order in Contemporary Morocco*. Szerk.: *Rosen, Lawrence és szerkesztőtársai*. New York.
- GYÓRFFY ISTVÁN [1922/1983]: A régi vásárok. Gondolat, Budapest, 369–373. o.
- HANDWERKER, P. W. [1979]: Daily Markets and Urban Economic Development. *Human Organization*. 38(4) 366–376. o.

- HANN, C. [1992]: Market Principle, Market-place and the Transition in eastern Europe. Megjelent: *Dilley, R.* (szerk.) *Contesting Markets*. University Press, Edinburgh, 244–259. o.
- HANN, C.–HANN ILDIKÓ [1992]: „Samovars and sex on Turkey’s Russian markets.” *Anthropology Today*, 8(4) 3–6. o.
- HÁRS ÁGNES [1992]: Vendégmunkások Magyarországon. Megjelent: *Menekülők, vándorlók, szerencsétpróbálók*. Szerk.: *Sik Endre*, MTA PTI, Budapest, 33–48 o.
- HENRY, S. [1978]: *The Hidden Economy*. Martin Robertson, Oxford.
- HERMANN G. M.–SOIFFER, S. M. [1984]: For Fun and Profit – An Analysis of the American Garage Sale, *Urban Life* 12 (4): 397–421. o.
- HUNYADI ZSUZSA [1992]: Vendégmunkások Erdélyből. Megjelent: *Menekülők, vándorlók, szerencsétpróbálók*. Szerk.: *Sik Endre*. MTA PTI, Budapest, 23–32 o.
- HÓGYE ISTVÁN [1986]: A hegyaljai görögök és zsidók szerepe az árucserében (1711–1848) Megjelent: *Árucseré és migráció*. Szerk.: *Szabadfalvy József és Viga Gyula*. Miskolc, 57–64. o.
- IRWIN, M. D.–KASARDA J. D. [1994]: Trade, Transportation, and Spatial Distribution. Megjelent: *Handbook of Economic Sociology*. Szerk.: *Smelser N. J.–Swedberg, R.* Princeton University Press, 342–367. o.
- ISAAC, B. L. [1981]: Price, Competition, and Profit among Hawkers and Shopkeepers in Pendembu, Sierra Leone An Inventory Approach. *Economic Development and Cultural Change*. 29(2) 353–373. o.
- KAPLAN, D. [1965]: *The Mexican Marketplace Then and Now*. Megjelent: *Essays in Economic Anthropology*. American Anthropological Society, Seattle University of Washington Press, 80–94. o.
- KATONA IMRE [1976]: A magyar vásárok folklórja. Megjelent: *Vásártörténet–Hídvásár Hortobágyi Intéző Bizottság*, 111–206. o.
- KISS LAJOS [1939/1981]: A szegény emberek élete, I–II kötet. Gondolat, Budapest.
- KÓKAI SÁNDOR [1995]: A nyíregyházi, ún. KGST-piac nemzetközi vonzása. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, No. 2, 238–252. o.
- KONSTANTINOV, J. [1993]: Small-Scale Trading in Bulgaria in the Context of Post-Totalitarian Changes. Kézirat, Szófia.
- KONSTANTINOV, J. [1994]: Hunting for Gaps Through Boundaries Gypsy Tactics for Economic Survival in the Context of the Second Phase of Post-Totalitarian Changes in Bulgaria (1994–). *Innovation* 7(3) 237–248. o.
- KONSTANTINOV, J. [1996]: Patterns of Reinterpretation Trader-Tourism in the Balkans (Bulgaria) as a Picaresque Metaphorical Enactment of Post-totalitarianism. *American Ethnologist*, 23(4) 1–21. o.
- KONSTANTINOV, J.–THUEN, T. [1996]: Boundaries as a Resource Regional Small-Scale Trading in the Balkans. Univ. of Tromsø, Occasional Papers No. 84.
- KÓS KÁROLY [1972]: Az árucseré néprajza. Megjelent: *Népélet és néphagyomány*. Kriterion, Bukarest, 9–51 o.
- KÖLLŐ JÁNOS [1992]: Zsibvásár az aluljárókban. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz.
- LANDA, J. T. [1981]: A theory of the ethnically homogeneous middleman group an institutional alternative to contract law. *Journal of Legal Studies*, 10 349–363. o.
- LESSINGER, J. [1988]: Traders versus Developer The Market relocation Issue in an Indian City. Megjelent: *Clark* [1988] 139–164. o.
- LIGHT, I. [1977]: The Ethnic Vice Industry, 1890–1944., *American Sociological Review*, 42 (július) 464–479. o.
- LOZANO, B. [1983]: Informal Sector Workers. *International Journal of Regional and Urban Studies*. No. 7, 340–361. o.
- MARS, G.–NICOD, M. [1984]: *The World of Waiters*. Allen and Unwin, London.
- MEILLASSOUX, C. [1962]: Social and Economic Factors Affecting Markets in Guro Land. Megjelent: *Markets in Africa*. Evanston Northwestern University Press, 279–298. o.
- MIDDLETON, J. [1962]: Trade and Markets among the Lugbara of Uganda. Megjelent: *Markets in Africa*. Evanston Northwestern University Press, 561–580. o.
- MINTZ, S. W. [1961]: Pratik Haitian Personal Economic Relationships. Megjelent: *Proceedings of*

- the 1961 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society. University of Wisconsin Press, 54–63. o.
- MINTZ, S. W. [1964]: The Employment of Capital by Market Women in Haiti. Megjelent: *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies*. Szerk.: *Firth, R.–Yamey, B.S.* Allen and Unwin Ltd., London, 256–286. o.
- NYÍRI PÁL [1994]: Kínai élet és társadalom Magyarországon. Megjelent: *Jönnek? Mennek? Maradnak?* Szerk.: *Sik Endre és Tóth Judit*. MTA PTI, Budapest, 50–84 o.
- NYÍRI PÁL [1996]: Magyarország helye a kínai világereskedelmi hálózatban. Megjelent: *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. Szerk.: *Sik Endre és Tóth Judit*. MTA PTI, Budapest, 130–138 o.
- OLÁH SÁNDOR [1994]: Egy székelly falu vendégmunkás potenciálja (1990–1993). Megjelent: *Jönnek? Mennek? Maradnak?* Szerk.: *Sik Endre és Tóth Judit*. MTA PTI, Budapest, 9–18 o.
- OLIVER-SMITH, A. [1990]: Economic Crisis and the Informal Street Market System of Spain. Megjelent: *Perspectives on the Informal Economy*, Szerk.: *Smith, Estellie M.* Monographs in Economic Anthropology, No 8. University of America Press Lanham, 207–233. o.
- OSTOW R. [é. n.]: Berlin Alexanderplatz. The Market Hall Vendors, 1989–1994. Kézirat, Centre for Russian and East European Studies, University of Toronto.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA [1982]: Piac és vándorásítás a Losonc-vidéki magyar kertészfalvak életében. Megjelent: *Néprajzi Tanulmányok*. Szerk.: *Balassa Iván és Ujváry Zoltán*. Debrecen, 377–386 o.
- PARRY, J [1989]: On the moral perils of exchange. Megjelent: *Parry, J.–Bloch, M.* [szerk.:] *Money and the morality of exchange*. Cambridge University Press, Cambridge, 64–93. o.
- PETERCSÁK TIVADAR [1982]: Adatok a Zempléni-hegység s az Alföld közötti paraszti árucseréhez. Megjelent: *Néprajzi Tanulmányok*. Szerk.: *Balassa Iván és Ujváry Zoltán*. Debrecen, 387–394. o.
- PIRENNE, H. [1983]: A középkori gazdaság és társadalom története. Gondolat, Budapest.
- PLATTNER, S. [1979]: Market Memo June 21. Center for International Studies, idézi: *Plattner* [1983].
- PLATTNER, S. [1983]: Economic Custom in a Competitive Marketplace. *American Anthropologist*, 85 848–858. o.
- PLATTNER, S. [1985]: Equilibrating Market Relationships. Megjelent: *Markets and Marketing*. Szerk.: *Plattner, S.* University Press of America Lanham, 133–169. o.
- PLATTNER, S. [1989]: Markets and Marketplaces. Megjelent: *Economic Anthropology*. Szerk.: *Plattner, S.* Stanford Stanford University Press, 171–207. o.
- PLATTNER, S. [1989]: Economic Behavior in Markets. Megjelent: *Economic Anthropology*. Szerk.: *Plattner, S.*, Stanford Stanford University Press, 208–221. o.
- POLÁNYI KÁROLY [1972]: Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- POLÁNYI KÁROLY [1957/1976] Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat, Budapest.
- POLÁNYI KÁROLY [1984] Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Gondolat, Budapest.
- RUPP KÁLMÁN [1983]: Entrepreneurs in Red Structure and Organizational Innovation in the Centrally Planned Economy. Albany State University of New York Press.
- SELIGMANN, L. J. [1993]: Between Worlds of Exchange. *Ethnicity among Peruvian Market Women*. *Cultural Anthropology*, 8(2) 187–213. o.
- SÍK ENDRE [1994]: 'From Multicoloured to Black and White Economy The Hungarian Second Economy and the Transformation.' *International Journal of Urban and Regional Research* 18(1) 46–70. o.
- SÍK ENDRE [1995]: Measuring the Unregistered Economy in Post-Communist Transition. *Eurosocial Report*, 52 European Centre, Vienna.
- SÍK ENDRE [1996a]: Feketefogyasztás. Report of the 5th Wave of the Hungarian Household Panel Survey (Szerk.: *Sik Endre és Tóth István György*) Tárki, Budapest.
- SÍK ENDRE [1996b]: The Methodology of the Informal Market Research. ILO/Japan Working Paper Series, No. 1., kézirat, Budapest.
- SJOBERG, G. [1965]: The Preindustrial City. New York Free Press.
- SMART, J. [1989]: The Political Economy of Street Hawkers in Hong Kong. University of Hong Kong.

- SKINNER, W. G. [1964]: Marketing and Social Structure in Rural China, Part I. *Journal of Asian Studies*, 24 3–243. o.
- SKINNER, W. G. [1965]: Marketing and Social Structure in Rural China, Part II. *Journal of Asian Studies*, 25 195–228. o.
- SMITH, C. A. [1974]: Economics of Marketing Systems Models from Economic Geography. *Annual Review of Anthropology*. Vol. 3, 167–201. o.
- SMITH, C. A. [1985]: How to Count Onions. *Methods for a Regional Analysis of Marketing*. Megjelent: *Plattner, S.* (szerk.) *Markets and Marketing*. Monographs in Economic Anthropology, No. 4. University Press of America.
- SMITH, C. A. [1985]: Methods for Analyzing Periodic Marketplaces as Elements in Regional Trading Systems. *Research In Economic Anthropology*. Megjelent: *Isaac, B.* Vol. 7, Greenwich JAI Press Inc., 291–337. o.
- SMITH, J. D. [1987]: Measuring the Informal Economy. *Annals*, 493 (szeptember) 83–99. o.
- SMITH, J. D.–ADAMS, T. K. [1987]: The measurement of selected income flows in informal markets 1981 and 1985–1986. Report for the IRS, Ann Arbor, Michigan
- SMITH, M. G. [1962]: Exchange and Marketing among the Hausa. Megjelent: *Markets in Africa*. Evanston Northwestern University Press, 299–334. o.
- SPALTER-ROTH, R. M. [1988]: The Sexual Political Economy of Street Vending in Washington D.C. Megjelent: *Clark* [1988] 165–188. o.
- STEWART, M. [1993]: Gypsies, the work ethic, and Hungarian socialism. Megjelent: *Socialism*. Szerk.: *Hann, C. M.* Routledge London and New York, 187–203. o.
- STEWART, S. M. [1994]: Daltestvérek (Brothers in Song). *Szociálpolitikai Értesítő*, 2. sz.
- SZALAI ANNA [1996]: Ocskapiac a templom árnyékában. *Népszabadság*, augusztus 13., 20. o.
- SZALAI ZOLTÁN [1995]: Miért nem szeretik a lengyeleket? *Népszabadság*, szeptember.
- SZANTON, M. C. B. [1972]: A Right to Survive Subsistence Marketing in a Lowland Phillipine Town. The Pennsylvania State University Press, University Park.
- TÁRKÁNY-SZÜCS ERNŐ [1976]: A vásár és jogi népszokásai. Megjelent: *Vásártörténet–Hídvásár*. Hortobágyi Intéző Bizottság, 333–384 o.
- TÁRKÁNY-SZÜCS ERNŐ [1981] *Magyar jogi népszokások*, Gondolat, Budapest.
- TINKER, I. [1987]: Street Foods, Testing Assumptions About Informal Sector Activity by Women and Men. *Current Sociology*, Vol. 35, No. 3. 1–110. o.
- TOPLEY, M. [1964]: Capital, Saving and Credit among indigenous Rice Farmers and Immigrant Vegetable Farmers in Hong Kongs New Territories. Megjelent: *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies*. Szerk.: *Firth, R.–Yamey, B. S.* Allen and Unwin Ltd., London, 157–186. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1996]: A nem regisztrált lakossági vásárlások mértéke és társadalmi összetevői. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz.
- TREML, V. G. [1985]: Alcohol in the Soviet Underground Economy. *Studies in the Second Economy of the Communist Counties*, Berkeley–Duke papers, No 5.
- UCHENDU, V. C. [1967]: Some Principles of Hagglng in Peasant Markets. *Economic Development and Cultural Change*. 16(1) 37–50. o.
- VIGA GYULA [1990]: Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. *Ethnica*, Debrecen–Miskolc.
- VIGA GYULA [1996]: Változások a gazdasági kapcsolatok térszerkezetében. Megjelent: *Hármas határon*. Officina Musei, Miskolc, 111–165. o.
- WEDEL, J. [1986]: *The Private Poland*. Facts on File Publ., New York
- WEDEL, J. (szerk.) [1992]: *The Unplanned Society Poland During and After Communism*. Columbia University Press, New York.
- WIEGAND, B. [1994]: Black Money in Belize. The Ethnicity and Social Structure of Black-Market Crime. *Social Forces*, 73(1) 135–154. o.